

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 15 (2022)

Οι προϋποθετικοί άξονες προσέγγισης της
Σοφίας στο ηρακλείτειο έργο

Εμμανουήλ Πλατιάς

doi: [10.12681/ethiki.30745](https://doi.org/10.12681/ethiki.30745)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πλατιάς Ε. (2022). Οι προϋποθετικοί άξονες προσέγγισης της Σοφίας στο ηρακλείτειο έργο. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (15), 159–166. <https://doi.org/10.12681/ethiki.30745>

Οι προϋποθετικοί άξονες προσέγγισης της Σοφίας στο ηρακλείτειο έργο

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΛΑΤΙΑΣ

Περίληψη: Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η ανάδειξη των απαιτούμενων σταδίων προσέγγισης της *Σοφίας*, καθώς και η αποσαφήνιση και οριοθέτηση των προεκτάσεων που λαμβάνει η εν λόγω έννοια στο ηρακλείτειο έργο. Αρχικά, αναφέρεται εν συντομία η συνεισφορά του Ηράκλειτου στην πρώτη φιλοσοφική σκέψη του καιρού του. Ακολούθως, σκιαγραφούνται οι προϋποθετικοί και παραπληρωματικοί μεταξύ τους άξονες για την προσπέλαση της *Σοφίας*. Ερευνάται, δηλαδή, σε ποιον βαθμό οι αισθήσεις, η ψυχή και ο νόος δύναται να οδηγήσουν στη γνώση της ουσίας του κόσμου. Τέλος, διαπιστώνεται πως η πορεία προς τη *Σοφία* είναι πορεία προς το *Λόγο*, καθότι οι δύο έννοιες ταυτίζονται.

Λέξεις-κλειδιά: Ηράκλειτος; Σοφία; Λόγος; Ψυχή; Νόος

Η συμβολή του Ηράκλειτου στην ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού

Τον 6^ο π.Χ. αιώνα η φιλοσοφική σκέψη εμφανίστηκε στην Ιωνία της Μικράς Ασίας και τη Νότια Ιταλία. Η επικοινωνία με άλλους πολιτισμούς, η ανάπτυξη του εμπορίου και η εξέλιξη του δημοκρατικού πολιτεύματος συνέβαλαν αποφασιστικά σε μια επανάσταση του πνεύματος, που είχε ως βασικό άξονα τη διαφορετική προσπάθεια προσέγγισης και ερμηνείας του κόσμου.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτού του πρώιμου φιλοσοφικού στοχασμού ήταν η σταδιακή απομάκρυνση από τη μυθολογική ερμηνεία του κόσμου με την ταυτόχρονη προσπάθεια λογικής προσέγγι-

γισής του, η διαρκής παρατήρηση της φύσης και η αποτίναξη των αυστηρών θρησκευτικών μοντέλων.¹

Η συμβολή του Ηράκλειτου του Εφέσιου, ο οποίος προσεγγιστικά έζησε από το 540 έως το 480 π.Χ., στην εν λόγω επανάσταση του φιλοσοφικού σκέπτεσθαι υπήρξε καθοριστική. Μία ενδεικτική καινοτομία του φιλοσοφικού στοχασμού του ήταν η απόρριψη της ανθρωπομορφικής θέασης των αρχών του κόσμου, από την οποία εν γένει η προσωκρατική διανόηση άργησε να απαλλαγεί.² Επίσης, η ροπή του προς μία συλλογιστική διαδικασία βασισμένη σε εμπειρικά παραδείγματα και η συνακόλουθη ανάπτυξη της διαλεκτικής³ ήταν μείζονος σημασίας για τη νεαρή ακόμη φιλοσοφία του καιρού του. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο Ηράκλειτος προσέδωσε νέο περιεχόμενο σε έννοιες, όπως ο *λόγος* και η *σοφία*, και προσπάθησε να επαναπροσδιορίσει τη σχέση του υποκειμένου με τον κόσμο που το περιβάλλει.

Η πορεία προς τη Σοφία

Οι αισθήσεις

Η πορεία προς τη Σοφία⁴ περνάει μέσα από τη γνώση των λειτουργικών δομών του κόσμου.⁵ δηλαδή, μέσα από την κατανόηση του συμπαντικού *Λόγου*, ο οποίος —όπως προκύπτει ενδεικτικά από τα B1, B2, και B50⁶—είναι καθολικός, αιώνιος και συνέχει τα πάντα. Αρχικά, η προσέγγιση της Σοφίας πραγματώνεται —σ' ένα πρώτο στάδιο— διά των αισθήσεων.⁷ Άλλωστε, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι ο Ηράκλειτος χρησιμοποιεί τύπους του ρήματος *ἀκούω* στα αποσπάσματα 1 («ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες») και 50 («ἀκούσαντας»), για να δηλώσει μία πρώτη επαφή του ανθρώπου με τον *Λόγο*.

Ο Ηράκλειτος στα αποσπάσματα 46 και 107⁸ τοποθετείται εναντίον τόσο της όρασης όσο και της ακοής. Η επιφυλακτική στάση του απέναντι σε αυτές τις δύο βασικές αισθήσεις σχετίζεται, στο B107, με την ποιότητα της ανθρώπινης ψυχής («βαρβάρους ψυχὰς»). Ωστόσο, αυτά τα δύο αποσπάσματα, εάν τα μελετήσει κανείς απομονωμένα, κινδυνεύει να οδηγηθεί σε ένα εσφαλμένο συμπέρασμα

αναφορικά με την εκτίμηση του Ηράκλειτου προς τις αισθήσεις.

Για να φανεί η ολοκληρωμένη άποψη του Ηράκλειτου σχετικά με τις αισθήσεις, επιλέχθηκαν τα B55 και 101a.⁹ Εδώ δηλώνεται αναφανδόν η εκτίμηση του Ηράκλειτου στην όραση κυρίως, αλλά και στην ακοή. Επιπλέον, στο B55 ενδιαφέρουσα παρατήρηση αποτελεί η σύνδεση της μάθησης με την όραση και την ακοή, γιατί υποδεικνύει ότι οι αισθητικές εμπειρίες συνδέονται και εντάσσονται σε ένα ενιαίο σύνολο που πορεύεται —έστω ως ένα βαθμό— στη γνώση.¹⁰

Παρά τις αντιφατικές δηλώσεις του Ηράκλειτου σχετικά με τη γνωσιακή δυνατότητα των αισθήσεων, γίνεται αντιληπτό ότι οι αισθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν από μόνες τους πηγή μιας ολοκληρωμένης γνώσης.¹¹ Εξάλλου, στο B107 δηλώνεται ρητά η συνάρτηση των αισθήσεων με την ψυχή σε γνωσιακό επίπεδο.

Η ψυχή

Για τον Ηράκλειτο, η ψυχή συγγενεύει με το κοσμικό *πῦρ*.¹² Η ομολογία ψυχής-πυρός δηλώνεται στο απόσπασμα 36,¹³ όπου η ανθρώπινη ψυχή αντικαθιστά το *πῦρ* στη διαδικασία των κοσμολογικών μετατροπών της ύλης.¹⁴ Η βιολογική-κοσμολογική ή μικροκοσμική-μακροκοσμική παραλληλία, που προκύπτει από τις λειτουργίες της ψυχής, είναι καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση των γνωστικών δυνατοτήτων της.¹⁵ Εφόσον, δηλαδή, η ψυχή μετέχει στις μετατροπές της μικροκοσμικής ύλης, κατά τον ίδιο τρόπο που μετέχει η φωτιά στις μετατροπές της μακροκοσμικής ύλης, συνεπάγεται ότι είναι σε θέση να προσεγγίσει γνωστικά τη *Σοφία* του κόσμου.

Το ότι η σύνδεση της ψυχής με τη φωτιά εξηγεί και τη δυνατότητα της πρώτης να γνωρίσει τον κόσμο προκύπτει από το B118,¹⁶ όπου γίνεται αναφορά σε μία σοφή και άριστη ψυχή, όταν αυτή διατηρεί την πύρινη μορφή της. Εδώ, ο προσδιορισμός που λαμβάνει η ψυχή φαίνεται να την ταυτίζει με την έννοια του νου.¹⁷

Εντούτοις, απαραίτητη προϋπόθεση, για να πλησιάσει ο άνθρωπος τη *Σοφία* μέσω της ψυχής του, είναι η αυτογνωσία. Η κατανόηση του κοσμικού *Λόγου* προϋποθέτει την εσωτερη στροφή προς τον εαυτό και την επακόλουθη συνειδητοποίηση των αβαθών μέτρων

της ψυχής, της οποίας ο *λόγος* αυξάνεται από μόνος του.¹⁸ Αυτή η άποψη προκύπτει, κατ' αντιστοιχία, από τα αποσπάσματα 101, 45 και 115.¹⁹ Για να πετύχει κανείς το αξιολογικό άλμα από τη βαρβαρότητα της ψυχής του στην έλλογη φύση της, ώστε να καταφέρει να γνωρίσει τον εαυτό του —στο πλαίσιο του κοσμικού *Λόγου*— και να οδηγηθεί στη *Σοφία*, χρειάζεται η δυναμική παρουσία του *νόου*.

Ο νόος

Η λέξη *νόος* βρίσκεται μόλις σε τρία αποσπάσματα του ηρακλείτειου έργου.²⁰ Ο *νόος* με τα συμφραζόμενά του διαδραματίζει, ίσως, τον πλέον σημαντικό ρόλο στο μονοπάτι προς τη *Σοφία*. Πρωτίστως, εμφανίζεται στο B40,²¹ κατ' αντιδιαστολή προς την έννοια της *πολυμάθειας*. Η συσσώρευση γνώσεων οδηγεί στην *πολυμάθεια*, ενώ, αντίθετα, στο εν λόγω απόσπασμα, ο *νόος* μοιάζει να σημαίνει μία βαθύτερη κατανόηση των πραγμάτων.²²

Στο απόσπασμα 104²³ διακρίνεται η άμεση συσχέτιση των λέξεων *νόος* και *φρήν*.²⁴ Η σπουδαιότητα αυτής της σχέσης έγκειται στη σημασία που λαμβάνει το ομόρριζο *σωφρονεῖν* —ως η μεγαλύτερη αρετή και η πλησιέστερη της σοφίας— στο B112.²⁵

Το τρίτο και πιο βασικό απόσπασμα για την κατανόηση της λέξης *νόος* είναι το 114.²⁶ Με την αρχική πρόταση, «ξὺν νόῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνῷ πάντων [...]», συσχετίζεται ο *νόος* με το *ξυνόν*, δηλαδή τον *Λόγο*. Τη σημασία αυτής της σχέσης υπογραμμίζει ο Kurtvon Fritz, ο οποίος αναφέρει ότι «[...] το *ξυνόν*, στο οποίο το κάθε *νοεῖν* θα πρέπει να βασίζεται, είναι ταυτόσημο με τον θείο νόμο που κυβερνάει τα πάντα».²⁷

Από την άνωθεν ερμηνευτική προσέγγιση συνάγεται, λοιπόν, ότι ο *νόος* ως ενέργεια τείνει εγγενώς προς την ανακάλυψη του αφανούς κοσμικού γίνεσθαι, που συνίσταται στον *Λόγο* ή τον θεϊκό νόμο, και γι' αυτό αποτελεί, ίσως, το σημαντικότερο στάδιο της πορείας του ανθρώπου προς τη *Σοφία*. Τελικά, ο *νόος*, και σε σημασιολογικό επίπεδο, πλησιάζει τη σοφία.²⁸

Περί της *Σοφίας*

Εφόσον πληρούνται οι άνωθεν προϋποθέσεις, ο άνθρωπος είναι σε θέση να γνωρίσει τις εσωτερικές λειτουργίες του κοσμικού νόμου, ο οποίος κυβερνάει τα πάντα, και να καταστεί ακολούθως σοφός. Ένας πρώτος ορισμός της *σοφίας*, κατά συνέπεια, δηλώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο στο B41.²⁹ Η θεωρητική αυτή προσέγγιση της *σοφίας* βρίσκει την πρακτική εφαρμογή της στο B112. Στο εν λόγω απόσπασμα η *σοφία* ορίζεται όχι μόνον ως γνώση της φύσης, αλλά και ως ενεργητική έκφραση της αλήθειας που πηγάζει από αυτή τη γνώση· ο όρος, δηλαδή, ενέχει και τη σημασία της πράξης.³⁰ Σοφός, επομένως, είναι ο άνθρωπος που δεν αρκείται απλώς στο *λέγειν*, αλλά *ποιεῖ* κιόλας εναρμονιζόμενος πάντα με τη φύση. Συνεπώς, η ανθρώπινη *σοφία* φαίνεται ότι αποτελεί έκφραση της φυσικής *Σοφίας*.

Το επόμενο σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση του όρου βρίσκεται στο απόσπασμα 50. Εδώ, το *σοφόν* νοείται ως μία ενοποιητική αρχή των πάντων σε ένα («[...] σοφόν ἔστιν ἐν πάντα εἶναι»)· δηλαδή, ως μία κοσμική *Σοφία* σύστοιχη του *Λόγου*.³¹ Η σύλληψη αυτή εκ μέρους του ανθρώπου επιτυγχάνεται μέσω του *ὁμολογεῖν*, δηλαδή, της συμφωνίας του ατομικού με τον καθολικό *Λόγο* —ο οποίος αποτελεί και την αρχή αυτής της ενότητας.³²

Μεγάλο ενδιαφέρον σχετικά με την αποσαφήνιση του όρου παρουσιάζουν και τα αποσπάσματα 108 και 32.³³ Στο B108 το *σοφόν* αναφέρεται ως *κεχωρισμένον*, δηλαδή μοναδικό· αυτή η διάκριση φαίνεται πως ταυτίζει εκ νέου το *σοφόν* με τον *Λόγο*.³⁴ Στο B32 φαίνεται ότι το μόνο πραγματικά *σοφόν* ταυτίζεται —ως ένα βαθμό— με τον Δία, καθώς *αυτό* «[...] λέγεσθαι οὐκ ἔθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα». Εδώ, ειρήσθω εν παρόδω, ο Δίας δεν νοείται ανθρωπομορφικά, αλλά, μάλλον, ως το εγγύτερο σύμβολο στο ηρακλείτειο *πῦρ*.³⁵

Η ερμηνευτική προσέγγιση των ανωτέρω αποσπασμάτων οδηγεί σε δύο σημαντικά συμπεράσματα. Αφενός, η συσχέτιση του μοναδικού *σοφοῦ* με μία ανώτερη αρχή σημαίνει, πιθανόν, ότι η απόλυτη κατανόηση αυτής της κοσμικής *Σοφίας* δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί από τον άνθρωπο.³⁶ Αφετέρου, προκύπτει ότι ο άνθρωπος μετέ-

χει αυτής της *Σοφίας*, όταν την εκφράζει με τα λόγια και τις πράξεις του (B112). Ανεξαρτήτως του βαθμού κατανόησης της κοσμικής *Σοφίας* εκ μέρους του ανθρώπου —σε αυτό το διαλεκτικό παιχνίδι του Ηράκλειτου— η ανώτερη αποστολή του δεν παύει να είναι η πορεία προς αυτή τη *Σοφία* που, τελικώς, είναι πορεία προς τον *Λόγο*.

Επίλογος

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνεται ότι κομβική έννοια για την κατανόηση της φιλοσοφίας του Ηράκλειτου είναι η *Σοφία*, η οποία μπορεί να δηλώνει (όπως και ο *Λόγος*) την ενοποιητική αρχή του κόσμου. Βασική αποστολή των ανθρώπων είναι η πορεία προς τη *Σοφία*, δηλαδή η κατανόηση της αφανούς αρμονίας του κόσμου. Η προσέγγισή της επιτυγχάνεται, αρχικά, με τις αισθήσεις, οι οποίες συσχετιζόμενες με τη *μάθηση* προσφέρουν μία πρώτη γνώση. Σημαντικότερο ρόλο επιτελεί η *ψυχή*, εφόσον διατηρεί την πύρινη ιδιότητά της και αξιοποιεί την έλλογη φύση της. Εν συνεχεία, ο *νόος* σχετίζεται με το *σωφρονεῖν* και το *ξινόν*, και, συνεπώς, βρίσκεται εννοιολογικά πλησιέστερα στη *σοφία*. Ο συνδυασμός αισθήσεων, *ψυχής* και *νόου* καθιστούν δυνατή —σε έναν βαθμό— τη γνώση των δομών του κόσμου ως όλον. Ο σοφός γνωρίζοντας τη ρυθμιστική αρχή του κόσμου καλείται να λέει και να πράττει σύμφωνα με τη φυσική αλήθεια, ακόμη και αν δεν είναι σε θέση να τη συλλάβει πλήρως. Εντούτοις, οφείλει να πορεύεται προς τον δρόμο της κοσμικής *Σοφίας*, δηλαδή προς την κατανόηση του *Λόγου*, καθώς *Σοφία* και *Λόγος* ταυτίζονται.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευαγγελία Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι: Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη* (Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2016), 69-72.
2. G. S. Kirk, J. E. Raven and M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2014), 26, 84.
3. Ευάγγελος Ν. Ρούσος, *Προσωκρατικοί: Ηράκλειτος*, τόμος β' (Αθήνα: Στιγμή, 2000), 42.
4. *Σοφία* και *Λόγος* θα γράφονται με κεφαλαίο, όταν δηλώνουν την ενοποιητική αρχή του κόσμου.

5. Kirk, Raven and Schofield, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, 208-209.
6. B1: «...γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε...», B2: «...τοῦ λόγου δ' ἐόντος ἕξουσιν...», B50: «...οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι» στο H. Diels – W. Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τόμος α', απόδοση στα νέα ελληνικά Βασ. Α. Κύρκος, συνεργασία Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, επιμέλεια Βασ. Α. Κύρκος, φιλολογική εποπτεία Γεώργ. Α. Χριστοδούλου (Αθήνα: Παπαδήμας, 2005), 338-339, 349 αντίστοιχα.
7. Ρούσσος, *Προσωκρατικοί: Ηράκλειτος*, 35.
8. B46: «τὴν τε οἴησιν ἱερὰν νόσον ἔλεγε καὶ τὴν ὄρασιν ψεύδεσθαι», B107: «κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὅτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 348, 361 αντίστοιχα.
9. B55: «ὅσων ὄψις ἀκοή μάθησις ταῦτα ἐγὼ προτιμέω», 101a: «...ὀφθαλμοὶ γὰρ τῶν ὧτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 350, 360 αντίστοιχα.
10. Patricia Kenig Curd, “Knowledge and Unity in Heraclitus,” *The Monist* vol. 74, no. 4 (1991): 541-542. Δημοσιεύθηκε ηλεκτρονικά από: Hegeler Institute, στο: <https://pdfs.semanticscholar.org/9c1d/82521b8e1254a967df7900a40e8201442a52.pdf>.
11. Curd, “Knowledge and Unity in Heraclitus,” 540-543.
12. Για τη βαρύνουσα σημασία του πυρός στο ηρακλείτειο έργο βλ. Kirk, Raven and Schofield, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, 205-207.
13. B36: «ψυχῇσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχή» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 346. Βλ., συγκριτικά, και το B31, 345-346.
14. Θεόφιλος Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2010), 90.
15. Για τη συσχέτιση μεταξύ βιολογικών και κοσμολογικών διεργασιών βλ. Ρούσσος, *Προσωκρατικοί: Ηράκλειτος*, 182-185.
16. B118: «αὕη ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 363.
17. Ρούσσος, *Προσωκρατικοί: Ηράκλειτος*, 186.
18. Κώστας Αζελός, *Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία*, μτφρ. Δημήτρης Δημητράκος (Αθήνα: Εξάντας, 1974), 199.
19. B101: «ἐδίξασάμην ἐμειωτόν», B45: «ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὴν λόγον ἔχει», B115: «ψυχῆς ἐστὶ λόγος ἑαυτὸν αὔξων» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 360, 348, 362 αντίστοιχα.
20. Kurt von Fritz, “Νόος, ‘νοεῖν’ και τα παράγωγά τους στην προσωκρατική φιλοσοφία,” μέρος πρώτο, μτφρ. Βάσω Π. Παπαϊωάννου, *Παλίμψηστον* 3 (1986): 79.
21. B40: «πολυμαθὴν νόον ἔχειν οὐ διδάσκει...» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 347.
22. Fritz, “Νόος, ‘νοεῖν’ και τα παράγωγά τους στην προσωκρατική φιλοσοφία,” 79-80.

23. B104: «τίς γάρ αὐτῶν νόος ἢ φρήν;...» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 360.
24. Fritz, “ ‘Νόος’, ‘νοεῖν’ και τα παράγωγά τους στην προσωκρατική φιλοσοφία,” 80.
25. B112: «σωφρον εἶναι ἀρετὴ μεγίστη, καὶ σοφία ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 362. Για τη σχέση των B104 και B112 βλ., αναλυτικά, Fritz, “ ‘Νόος’, ‘νοεῖν’ και τα παράγωγά τους στην προσωκρατική φιλοσοφία,” 80-81.
26. Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 362.
27. Fritz, “ ‘Νόος’, ‘νοεῖν’ και τα παράγωγά τους στην προσωκρατική φιλοσοφία,” 81.
28. Ρούσσο, *Προσωκρατικοί: Ηράκλειτος*, 120.
29. B41: «εἶναι γάρ ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτε ἡ ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 347.
30. Fritz, “ ‘Νόος’, ‘νοεῖν’ και τα παράγωγά τους στην προσωκρατική φιλοσοφία,” 80-81.
31. Για τη σχέση κοσμικής *Σοφίας-Λόγου* βλ. Αζελός, *Ο Ηράκλειτος και η Φιλοσοφία*, 87-89.
32. Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί*, 84.
33. B108: «ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον», B32: «ἐν τὸ σοφόν μῶνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα» στο Diels – Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, 361, 346 ἀντίστοιχα.
34. Κώστας Π. Μιχαηλίδης, *Οι Προσωκρατικοί, Εισαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια* (Αθήνα: Χριστάκης, 1990), 58, 62, 63, 274.
35. Ρούσσο, *Προσωκρατικοί: Ηράκλειτος*, 196.
36. Kirk, Raven and Schofield, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, 209.